

Množični in serijski morilci v luči psihoanalize

Renata Salecl*

Dejanja množičnih morilcev so vselej vznemirjala javnost. Spomnimo se samo »velikega« morilca Jacka Razparača, o katerem so napisali na desetine knjig in čigar identiteta še vedno buri duhove raziskovalcev. Ali pa slovenskega množičnega morilca Metoda Trobca in še vedno aktivnega Pintariča, ki mori na Hrvaškem. Množični umori so nenehno polnili stolpce časopisov, ob pojavu domnevnega množičnega morilca vedno zavladava preplah, videti pa je, kot da je ves spektakel bolj vezan na fasciniranje ljudi s tem, da si morilec »upa« na nek sprevržen način kršiti družbeni zakon. Znanost namreč za te pojave ne kaže posebnega poslušaja, tako da v kriminološki in psihološki literaturi najdemo le redke poizkuse razčlenjevanja serijskega in množičnega umora.¹

Najprej je treba poudariti, da kriminologija ločuje serijski umor od množičnega umora.² Pri serijskem umoru gre za več umorov, storjenih v daljšem času, medtem ko gre pri množičnem umoru za umor več ljudi naenkrat ali v časovnem razmiku nekaj ur. Po Lundeju³ je serijski morilec sadist, ki je sposoben svoja dejanja ponavljati; množični morilec pa je vselej psihotik, ki izbira neznane žrtve, toda te imajo zanj določen simbolni pomen. Nettler pa ugotavlja, da je »bistvena značilnost sadističnih morilcev, da storijo ‚mesarski umor‘, ne da bi bili psihotiki. Glede na pravne standarde so v stiku z realnostjo. Ne ubijajo pod vplivom prevare (delu-

sion).«⁴ Ena od zanimivosti serijskih morilcev je tudi, da niso znani primeri žensk serijskih morilk, medtem ko množične morilke obstajajo.

Namen tega članka je dati psihoanalitično razlago množičnih in serijskih morilcev ter pokazati meje tradicionalnega kriminološkega pristopa k problemu. Šele s psihoanalizo namreč lahko odgovorimo na vprašanja: kdo ubija in zakaj, katero žrtev bo izbral, kaj bo morilec z dejanjem razrešil itd., kar je še kako pomembno zato, da vemo, kako naj se družba odzove na umor.

Množični morilci ali problem očetomora

Mlad vojaški oficir Denis Lortie je 8. maja 1984 vdrl v parlament Quebeca z namenom, da ubije vlado. Preden je prišel v dvorano, kjer zasedajo poslanci, je na hodniku z avtomatsko puško streljal na mimoidoče ter tri ljudi ubil in osem ranil. Ko je ugotovil, da je dvorana prazna in da poslanci tega dne niso zasedali, se je usedel na mesto predsednika parlamenta. Po dolgih prepričevanjih je odložil orožje in se predal policiji. Na vprašanje, zakaj je storil ta zločin, je Lortie odgovoril: »Vlada Quebeca je imela obraz mojega očeta.«⁵

Pravna praksa je ta dogodek obravnavala kot klasičen primer množičnega umora, ko morilec brez razloga ubije neznane ljudi. Toda, če bi ta primer obravnavali psihoanalitično, lahko rečemo, da gre dejansko za očetomor. Za razlago tega je treba najprej odgovoriti na vprašanja, kdo je oče in kaj je očetomor.

V Lacanovski psihoanalizi je oče tisti, ki subjekt podredi principu zakona, ki ga vpelje v zakon simbolnega reda. Oče poruši imaginarni odnos med materjo in otrokom, da bi otroka vpegljal v red jezika in tako omogočil oblikovanje subjekta. Toda ko Lacan govori o vlogi očeta, ne misli na resničnega očeta, ampak na to, kar imenuje »Ime očeta« oz. »očetovska metafora«. »V Imenu očeta moramo videti prenašanje simbolne funkcije, ki od začetka zgodovine identificira njegovo osebo z likom zakona.«⁶ Da Ime očeta deluje, ni potrebno, da je dejanski oče prisoten, dovolj je npr. materin odnos do simbolnega očeta. Če pa je dejanski oče prisoten, je bistveno, kako se pojavlja v materinem diskur-

* Renata Salecl, dipl. fil. in soc., magister sociologije kulture, raziskovalna sodelavka, Inštitut za kriminologijo pri PF v Ljubljani.

¹ Egger ugotavlja, da je problemu množičnih morilcev posvečeno začuda malo prostora v akademskih knjigah, hkrati pa je majhen tudi interes policije, čeprav se število množičnih umorov nenehno povečuje. V ZDA je že več kot 20% umorov storjenih brez motiva, ko morilec ubije naključno, njemu neznano osebo. Ni pa podatkov, koliko teh umorov je delo množičnih morilcev, ker večinoma prav umori brez motiva ostanejo nerazrešeni. Policijo običajno samo naključje pripelje do tega, da najde storilca. Čeprav je videti, kot da se v primeru množičnih morilcev ne da nič storiti (ker ni motiva policija zelo težko odkrije storilca, in ker je lahko kdorkoli možna žrtev, je zelo težko delovati preventivno), pa bi lahko z interdisciplinarnim raziskovanjem dosegli določen napredek. Več o tem glej; Egger, A Working Definition of Serial Murder and the Reduction of Linkage Blindness.

² Obstajajo različna mnenja o tem, kako pogosto mora nekdo moriti, da je označen za serijskega morilca. Tako obstajajo teze, da je serijski morilec tisti, ki je ubil vsaj štiri ali pet ljudi in to ne naenkrat. Cf. Jenkins, Mit and Murder.

³ Cf. Lunde, Murder and Madness.

⁴ Nettler, Killing one another, s. 131.

⁵ Zgodbo primera Lortie povzemamo po: Pierre Legendre, Le crime du corporel Lortie.

⁶ Lacan, Ecrits, s. 67.

zu, kako je preko nje posredovan: kot vsemogočna, prepovedujoča oseba, ki postavlja pod vprašaj in prepoveduje željo matere, postavlja zakon in zahteva identifikacijo s seboj kot z nekom, ki ima falos.⁷

Ojdipski oče ima normativno funkcijo: kot tisti, ki ima falos, regulira željo matere kot vsemočnega Drugega in vpelje subjekt v simbolno kastracijo. Preko identifikacije z očetom se v subjektu oblikuje Ideal jaza. Bistveno pa je, da je ta oče, ki v Ojdipu prejme simbolno funkcijo, vselej mrtvi oče. Oče, ki prepoveduje užitek z materjo, mora biti ubit. Za Freuda je zato prvi, osrednji zločin očetomor. Vsak subjekt je kriv za ta zločin.

Lacanova teza je, da je **mrtvi oče čisti označevalec — Ime očeta**. Naloga tega simbolnega očeta je, da subjektu preko tega, da ga zaveže zakonu, omogoči dostop do želje, in sicer tako, da željo podredi zakonu.

Že pri Freudu je vloga očeta ambivalentna. Na eni strani je Ojdipski oče, ki je sam podrejen zakonu, in to prenaša na otroke. Na drugi strani pa imamo očeta prvobitne horde, o katerem govori Freud v **Totemu in tabuju**; to je oče z absolutno močjo, lastnik vseh žensk, oče, ki ni podvržen zakonu. Ta lik očeta je oče užitka, ki ni podrejen nobenemu transcendentnemu redu. Njegova smrt ni osvoboditev za sinove, ampak nasprotno, njegova moč prepovedi se z njo še poveča. Ta drugi, kruti, obsceni oče je hrbtna stran zakona.

Ojdipski oče, ki subjekt zaveže zakonu, deluje na ravni Ideala jaza, obsceni oče prvobitne horde pa deluje na ravni nadjaza, krute, obscene instance, ki zaveže subjekt užitku. Nadjaz namreč ni »ponotranjanje« zakona, ni regulator želje, ampak »dispozitiv zaslužnitve subjekta imperativu užitka«.⁸

Ta opozicija med Ojdipskim očetom in očetom užitka se veže na antinomijo med željo, zavezano zakonu, in užitkom, ki se zakonu ne pokori. »Če Drugi kot nosilec zakona — to, kar se imenuje Ime očeta — utemeljuje in legalizira željo v faličnem okviru, Drugi užitka temu zakonu deloma uhaja. Ta Drugi, ki uhaja, zaradi manjka označevalca užitka zato 'ne obstaja'.«⁹ Prvobitni oče je za Freuda poskus utelesiti ta

manjko označevalca, ki ga Lacan imenuje objekt **a**.

Za Lacana je freudovski oče simptom — poskus rešitve antinomije med željo in užitkom. Na to Lacanovo tezo se navezuje Silvestre, ko pravi, da se Ojdipski oče pojavi kot vrnitev (simptom) potlačene prvobitnega očeta. Uboj očeta prvobitne horde se vrne kot metafora v obliki Imena očeta. »Mit primarnega očeta ojača ojdipski mit, ki ni zmožen uskladiti subjekt z realnim njegove nagonске biti.«¹⁰ Po Silvestru je subjekt pred izbiro: ali oče ali objekt **a**. Gre za izbiro med simptomom in objektom želje. Nevrotik je tisti, ki izbere objekt želje. Lahko rečemo, da pri nevrotiku objekt želje uteleša prav fantazma praočeta kot posedovalca izgubljenega užitka.

S to fantazmo nevrotika imamo opraviti v primeru Lortie. V Lortievi družini je oče deloval kot perverzni oče prvobitne horde. Bil je izjemno krut, družino je ustrahoval ter imel incestuozno razmerje s hčerami. Ko je bil Lortie star deset let, je njegovi sestri oče zaplodil otroka. Zaradi spolnega zlorabljanja otrok je bil nekaj časa zaprt, nato pa je izginil neznano kam. Ko je Lortie sam postal oče dveh otrok, je bil obseden od bojazni, da ne bi postal tiran kot je bil njegov oče.

Tako kot pri Freudovem mitu o očetu prvobitne horde se tudi v Lortievem primeru srečamo s položajem, ko je ob odsotnosti očeta njegova moč še večja. Podobo tiranskega, vsemočnega očeta dobi za Lortieja najprej njegov nadrejeni, ko mu nekoč odkloni dopust. Lortie zato najprej pride na misel, da mora ubiti šefa in njegovo družino. Ko pa nekoč po televiziji gleda predsednika, se mu porodi ideja, da bo ubil njega in tako vse prebivalce Quebeca rešil tiranskega vladarja, ki je takšen, kot je bil njegov oče. Svoje dejanje vidi Lortie kot nekaj, kar mora storiti, nekaj, kar mu nalaga notranji zakon. Vidi se kot Kristus, ki se mora žrtvovati za ljudi. To ponazarja njegova izjava na sodišču: »Kar sem storil, nisem storil zase, ampak za svet, ki prihaja.«

Legendre v analizi primera Lortie izhaja iz teze, da je Oče prenašalec načel neke absolutne Reference, logičnih principov, po katerih je družba organizirana. Gre za institucijo izvirne prepovedi, ki opredeljuje celotno družbeno polje. Absolutna Referenca pa je utemeljitelj in porok te prepovedi. Preko Freudovskega mita lahko

⁷ Cf. Benvenuto, Kennedy, *The Works of Jacques Lacan — an Introduction*, s. 134.

⁸ Michel Silvestre, *Demaîn la psychanalyse*, s. 93.

⁹ Lacan, *Ibid.* s. 826.

¹⁰ Silvestre, *Ibid.* s. 101.

dojamemo vlogo te Reference: umor Očeta je mit, ki omogoča prenesti v govor resnico o zakonu. Vsako kriminalno dejanje pa to prepoved zamaje, s tem pa postavi pod vprašaj tudi sam princip legalnosti. Zato lahko rečemo, da zločin napada logične principe, po katerih živimo. Legendre meni, da je ob primeru Lortievega umora potrebno »analizirati umor Reference, nezasišan atentat, ki je preko umorjenih žrtev želel udariti sam izvor zakonov, princip, po katerem ravnajo, Zakon zakonov.«¹¹ V Lortievem primeru namreč ne gre za uboj nedolžnih žrtev, ampak za napad na živo podobo Reference. Pri živi podobi gre za nekoga (pri Lortieu je to vlada), ki predstavlja Referenco. Po Legendru kriminologija ne more dati ustreznega odgovora na problem umora prav zato, ker ne vidi vezi med umorom in Referenco. Ker kriminologija ne vidi mehanizmov oblikovanja subjekta, vedno znova pada v desubjektivacijo (iskanje socialnih vzrokov zločina itd.) in zato tudi ne more dojeti umor kot napad na Referenco.

Naša teza pa je, da je za razlago Lortievega odnosa s šefom in kasneje z vlado potrebno vpeti Lacanov pojem imaginarnega očeta. Gre za podobe očeta, ki se pojavijo kot rezultat nesoglasja med realnim očetom in njegovo simbolno funkcijo, ki je v zagotavljanju pravega delovanja Imena očeta.

Umor avtoritete (vlade Quebeca v primeru Lortie) lahko ima pomen ločitvenega dejanja v neki ekonomiji. Tako sin ubija, da bi se izognil identifikaciji s terorističnim očetom, ki mu je podvržen, toda preko tega dejanja hkrati išče očeta. Pri Lortievem dejanju gre dejansko za zahtevo po očetu, in to za vsako ceno. Lortie zahteva, da se mu postavi meja. Njegov umor je dejansko **ponovni umor prvobitnega očeta**, je zahteva, da se smrt prvobitnega očeta vrne v obliki Imena očeta.

Z umorom zločinec zahteva neko instanco, ki ga bo prepoznala kot subjekt. S svojim zločinom pričakuje, da mu bo Drugi odgovoril tako, da mu bo dodelil neko identiteto, ki je do takrat ni imel.

Na ta klic Drugemu se odzove sodnik — njegova kazen je zato velikokrat olajšanje za subjekt. Predstavlja namreč priznanje subjekta. Vloga sodnika kot posrednika med pravom in subjektom ni le, da interpretira pravni zakon, ampak tudi, da interpretira dejanje za sam subjekt.

¹¹ Legendre, Ibid., s. 17.

Pri Lortieu je vlogo interpretira prevzel video. Umor so v parlamentu snemale varnostne kamere, posnetke pa so kasneje uporabili na sodišču. Ogled teh posnetkov je bil za Lortiea neznosen. Z videom mu je bilo njegovo dejanje namreč prvič predstavljeno kot umor. Na to se je odzval kot na najhujšo grozo, z vpitjem, zahteval je prekinitev predvajanja, hkrati pa je izjavil: »V sebi nisem kriv.«

Lortievo dejanje je bil dolgo pripravljan in do potankosti izdelan spektakel. Z velikim dejanjem je hotel razgaliti avtoriteto — njegovo dejanje je bilo sicer uboj prvobitnega očeta, ker le ta ni bil »vselej že mrtev«, toda kot tako je bilo tudi napad na pravo — oblast. Lortie je moral ubiti imaginarnega očeta — oblast, da bi dobil instanco, ki ga bo priznala kot subjekta. Zato umor ni bil izvedel v tajnosti, ampak vsem na oči — kot da bi vnaprej zahteval, da mu mora pravo soditi. Pravna sodba bi bila lahko za Lortiea olajšanje, če bi mu priznala, da je očeta res ubil. V tej luči se mu zastavlja tudi problem krivde: Lortie želi biti kriv pred avtoriteto — toda kriv želi biti natanko za umor očeta. Z videom pa se mu to zadoščenje sprevrže — ko Lortie vidi svoje dejanje kot umor najkjučnih žrtev, podvomi, ali je očeta res ubil. Njegovo izjavo »v sebi nisem kriv«, lahko zato beremo kot grozo pred tem, da je morda oče še živ.

Lortie je tipičen primer množičnega morilca, psihotika, ki zaradi odsotnosti instance Imena očeta stori neko »veliko« dejanje, da bi prišel do zakona, do instance, ki bi ga priznala za subjekt. Lahko celo rečemo, da ima vsak psihotični množični umor značaj očetomora, kajti problem psihotika je, da pri njem oče kot simbolna funkcija ne deluje, ker ni bil »ubit«, zato ga morilec skuša umoriti v dejanskosti.

Serijski umor ali umor matere

Če smo ob Lortieu videli, da ima lahko množični umor pomen očetomora, bomo pokazali še na vez med serijskim umorom in umorom matere. Kot primer bomo vzeli dogajanje v filmu »Henry: portret serijskega morilca«.¹² Zgodba je taka:

Henry živi s prijateljem Otisom, bivšim zapornikom, navidez normalno proletarsko življe-

¹² Henry: a Portrait of a Serial Killer, režija John McNaughton, igrajo: Michael Rooker, Tom Towles, Tracy Arnold; Mavljack Production 1989.

nje. Medtem ko Otis ob večerih popiva, ima Henry navado, da od časa do časa brez razloga ubije žensko. Umori so za Henryja nekakšna rutinska dolžnost, žrtve izbira po naključju, edino pravilo pri umoru pa je različnost dejanja — vsak umor se mora po tehniki razlikovati od drugega (eno žensko zadavi, drugo ustrelji, itd.), tako da policija ne more posumiti, da so delo istega storilca. Normalen tok življenja zmoti prihod Otisove sestre. Med Henryjem in njo se splete zaveznitvo: Henry jo brani pred bratovimi vulgarnimi izpadi, do nje se obnaša kavalirsko. Dekle se v Henryja zaljubi in se mu prične ponujati. Henry sicer pokaže, da ni ravnodušen do nje, vendar se vztrajno izmika kakršnemukoli spolnemu stiku z njo. Dekletovo ljubezen ne odvrne niti spoznanje, da je Henry nekoč v preteklosti ubil svojo mater. Henry ji pove, da je bila njegova mati prostitutka, ki je zavrгла njegovega očeta. Od Henryja je zahtevala, da jo gleda, medtem ko občuje z moškimi. Ker tega ni več prenesel, jo je v nekem trenutku, ko jo je moral opazovati med spolnim odnosom, ubil.

V prvi polovici filma so Henryjevi umori žensk njegova zasebna stvar, za katero nihče ne ve. Vse se spremeni, ko se nekoč Henry in Otis skupaj zabavata z dvema prostitutkama. Tik pred spolnim odnosom Henry svojo partnerico ubije. Otis, ki opazuje umor, misli, da je to pač zabava, in še sam ubije svoje dekle. Po tem dogodku se med Henryjem in Otisom razvije perverzno razmerje, ko prične Otis za zabavo ubijati ženske, Henry pa ga med tem snema z video kamero, da se lahko kasneje Otis naslaja nad gledanjem lastnih umorov. Otis si želi, da bi spolno zlorabil ženske, ki jih ubija, vendar mu Henry to vedno znova prepreči. Ko nekoč Otis skuša posiliti svojo sestro, ga Henry pred njenimi očmi ubije. Z dekletom skupaj pobegneta, prenočita v nekem motelu, zjutraj pa Henry sam nadaljuje pot. Vidimo, kako ob cesti odloži kovček, iz katerega se pocedi kri.

V filmu gre seveda za nerazrešen Ojdipov kompleks. Henry ni vzel nase prepovedi incesta. Imamo perverzno mater in odsotnega očeta — situacijo, v kateri nihče ne predstavlja Imena očeta, ki bi otroka podredil simbolnemu Zakonu. Zaradi odsotnosti Imena očeta je Henry ostal zavezan oblasti predojidskega materinskega nadjaza, ki ni podvržen Zakonu. Umor matere je zato poizkus rešiti se materinskega nadjaza. Lahko rečemo, da je tudi ta umor zahteva po

Zakonu, zahteva po vzpostavitvi instance Imena očeta, ki bo subjekt vpeljala v kastracijo.

To zahtevo Henry nenehno ponavlja skozi umore naključnih žensk. Ker Henry ni podvržen prepovedi incesta, zanj ni razlike med materjo in žensko. Dejstvo, da nikoli ni spolno občeval z ženskami, kaže, da je zanj vsak spolni akt incest. Vse zahteve žensk po spolnem odnosu se mu kažejo kot incestuozne zahteve matere.

Umori so za Henryja srečanje z nekim neznosnim užitkom — užitkom, ki ga projicira v ženske. Gre za to, da je zaradi odsotnosti prepovedi incesta za Henryja užitek preveč dosegljiv. Strah pred spolnim odnosom je zanj strah pred tem, da bi ga ženski užitek požrl. Ko Henry reče »si ali ti ali one«, pove, da je umor edina pot, da se reši tega užitka, ki ga posedujejo ženske. Ker mu mati ni dala distance, je edini način, da jo vzpostavi — umor. **Umor je zanj zahteva po Zakonu, po prepovedi incesta. In zato lahko rečemo, da je njegov umor matere v bistvu zahteva po očetu, ki bi mu preprečeval dostop do matere.**

Pri Lortieu smo imeli obscenega očeta, ki preveč uživa in sinu preprečuje dostop do užitka. Lortie mora nosilca »podobe očeta« ubiti zato, da bi se dokopal do užitka. Nasprotno pa se Henry spopada z užitkom, ki mu je preveč dostopen — umor je zanj obramba pred tem, da bi ga užitek ugonobil.

Henryjevi umori kažejo zanimiv odnos morilca do prava kot reda družbenih norm. Gre za odnos do prava, ki je čisto instrumentalne narave: Henry se prava zaveda samo kot instance, ki mu nalaga, da mora vedno ubiti drugače. V njegovem odnosu do reda družbenih norm ne gre za občutek krivde ali za zavest o nepravilnosti dejanj, ampak za zunanjo instanco, ki od njega zahteva, da ubija na prav poseben način (da je previden, da menja tehnike itd.). Bistveno pa je, da Henry pri svojih umorih ne rabi spektakla: umori so njegova skrita, zasebna stvar, skoraj rutina. Če je bil pri Lortieu ves pomen njegovega dejanja v javnosti, spektakularnosti umora, pa imamo pri Henryju serijo »privatnih« zločinov, ki nimajo namena razkrinkati avtoritete — prava. Lortie se upira pravu — oblasti, zato se pri njem pojavi občutek krivde, pri Henryju pa vprašanja krivde ni, ker njegovi umori prava sploh ne postavljajo pod vprašaj. Henry jemlje zunanjo avtoriteto kot dano, v nasprotju z Lortiem od nje ne

zahteva nikakršnega priznanja ali olajšanja. Lahko celo rečemo, da za Henryja avtoritete kot take sploh ni, edino, kar ga obvladuje, je oblast ženskega užitka.

Henry predstavlja že kar stereotipnega serijskega morilca, podobne motive namreč srečujemo v večini biografij znanih morilcev. Bistveno pa je, kot smo dejali že na začetku, da gre pri serijskih morilcih za sadizem in ne za psihozo. V psihoanalitični teoriji je sadizem povezan s perverzijo. Perverzneži so v večini primerov moški, kar potrjuje dejstvo, da so serijski morilci le moški. Ker gre v perverziji za nadvlado materinskega nadjaza in za nerazrešenega Ojdipa, so umori za serijskega morilca poizkus »umora matere«, kot poizkus rešitve pred ogrožajočim ženskim užitkom.

Zakon in krivda

Freud je v *Totemu in tabuju* pokazal, da je v zločinu izvor univerzalnega zakona. Na prepovedi dveh zločinov, incesta in očetomora, temelji tako oblikovanje moralnega zakona, ki obvladuje subjekt v njegovi notranjosti, kot družbenih pravnih zakonov. Vprašanje je, v kolikšni meri se oba reda normativnosti, subjektov in družbeni, pokrivata. Kakšna je razlika med zakonom, ki od znotraj obvladuje subjekt, in nivojem pravnih norm, ki jim je zavezan od zunaj? Naš namen bo pokazati, da — ob ambivalentni naravi tega notranjega zakona — zunanji zakon ne deluje kot omejitev »morale« v nas, ampak, nasprotno, lahko deluje kot olajšanje neznoznega pritiska, ki ga subjektu nalaga njegov notranji zakon, ali pa kot čista instrumentalna instanca, katere prisotnosti subjekt sploh ne čuti kot oviro. (Kot smo pokazali, je zunanji zakon olajšanje za množične morilce, za serijske pa je le instrumentalna instanca.) Ker se vsak umor, ne le množični ali serijski, vpisuje v odnos med »notranjim« in »zunanjim« zakonom, je za kriminologijo bistveno, da poskuša odgovoriti na zastavljeno vprašanje o razmerju med njima.

V odgovoru na to vprašanje se v teoriji običajno daje prednost enemu ali drugemu: tako obstajajo teze, da je zunanji, socialni zakon samo omejitev pravega, notranjega (svetega) zakona, ali pa nasprotno teze, da notranji zakon ni nič drugega kot ponotranjenje zunanjih pravnih norm.

Najprej je treba poudariti, da se psihoanalitično pojmovanje zakona radikalno loči od Foucaultovega, ki zakon dojema kot normo, izhajajočo iz oblasti. Foucaultova teza je, da zakon ne deluje negativno preko prepovedi, cenzuriranja, ali preko tega, da ne upošteva subjekta, njegovih dejanj in želja, ampak pozitivno tako, da preskrbi pogoje njihove možnosti. Foucault tako negacijo popolnoma odpravi in jo nadomesti s čisto pozitivno silo »konstrukcije« — gre za proces oblikovanja subjekta, ki nima nikakršnih notranjih zavor in se vedno konča s svojo lastno realizacijo, v proizvodnji določenih lastnosti in pozicij.

Samo nekaj zunanja sila lahko nasprotuje temu procesu. S tem ko je Foucault očistil zakon moči negacije, je postavil negacijo, kontradikcijo in napako kot nekaj, kar je zunanje zakonu. Nasprotno pa za psihoanalizo ni afirmacije brez negacije, ki ji je notranja. V čem je torej razlika med zakonom pri Foucaultu in v psihoanalizi?

Za Foucaulta zakon ne prepoveduje želje, ki že obstaja (npr. incestuozno željo), ampak deluje tako, da nas spodbudi h govoru o incestu in preko tega k oblikovanju želje, ki je prej ni bilo. Na prvi pogled reče isto tudi psihoanaliza, ko postavi željo za produkt zakona. Kot pravi Lacan v *Etiki psihoanalize*: »Za stvar vem le preko zakona. Dejansko si je ne bi želel, če mi Zakon ne bi rekel — ne želi je. — Brez zakona je stvar mrtva... Zaradi razmerja med željo in zakonom se naša želja razplamti šele v nanosu na zakon, s čimer postane želja smrti.«¹³ Toda dejansko gre v psihoanalizi za nasprotno tezo od Foucaultove: subjekt, ki je proizveden preko zakona, ni nekdo, ki preprosto ima željo, ki si npr. želi incest, ampak nekdo, ki istočasno ima željo ne imeti želje, ki zavrača svojo željo. **Psihoanaliza vključuje v proces konstrukcije negacijo, ki jo Foucault izpušča, in ta negacija se kaže v proizvajanju protislovnosti med subjektom in njegovo željo. Četudi je želja učinek zakona, pa ni realizirana z zakonom.**¹⁴

¹³ Jacques Lacan, *Etika psihoanalize*, s. 231.

¹⁴ Cf. Joan Copjec, *Introduction*, v *The Woman in Question*. Zaradi nekonsistentnosti samega Foucaulta nekateri vidijo, kot da on predpostavlja upor oblasti, drugi pa, kot da to zanika. Tako nas odprava negacije sili ali k branju negacije kot zunanje ali pa k temu, da vsako negacijo beremo kot afirmacijo tega, kar zanika, vsako oporekanje kot priznanje, vsak upor zakonu kot drugo možnost za njegovo postavljanje.

Psihoanaliza postavi zločin v bistven odnos z zakonom in ne s pravom. Kršitev prava je namreč za subjekt samo obrobne pomena, dokler prava ne poveže z zakonom. Na drugi strani pa lahko obstaja zločin, ki je za subjekta realen, ni pa zanimiv za pravo. Gre za imaginarne zločine, ko subjekt vidi sebe kot zločinca, ne da bi bil od drugih kot tak prepoznan, ne da bi dejansko storil zločin.

Razliko med zakonom, ki mu je podvržen subjekt, in družbenim zakonom, pravom, skuša pravo nenehno zmanjševati, če ne celo popolnoma odpraviti. Za pravo je namreč edini možni subjektov zakon internalizacija družbenih pravnih norm. Pravo ne vidi, da je zakon, ki zavezuje subjekt, razplet med Idealom jaza (ponotranjnim očetovskim zakonom) in nadjazom, kruto, obsceno instanco, ki je druga, hrbtna stran zakona. Družbeni zakon, pravo, ima za subjekt le vlogo zunanjega elementa, ki subjektov notranji zakon omejuje s tem, da ga podreja družbenim normam.¹⁵

Po Freudu subjekt teži k temu, da bi našel zadovoljitev v ravnotežju načela ugodja, da najde Objekt svoje želje. V tej luči ima družbeni zakon vlogo delilca užitka v skupnosti, gre za nekakšno polje sublimacij Dobrega, ustrežajočega subjektu; preko tega polja je plačan davek državi kot poroku kolektivnega pakta med individualumom in družbo. Takšno vlogo organizatorja različnih užitkov naj bi danes prevzelo civilno pravo.¹⁶

Podobna je teza utilitarizma: zanj subjekt teži s čim večjemu ugodju in čim manj bolečine. Naloga družbe pa je, da v imenu skupnega Dobrega te težnje usklajuje. Za utilitariste je človek vodljiv. Po Benthamu je dolžnost družbe, da človekov lastni interes podredi skupnemu Dobremu tako, da omogoči največjo srečo največjemu številu ljudi.

¹⁵ O razliki med Zakonom, ki mu je podrejen subjekt, in družbenim zakonom pri Kantu glej Dolar, Kant in konec razsvetljenstva.

¹⁶ Razcep med zakonom in pravom imamo tudi pri narkomanih. Narkoman se podreja zakonu užitka, ki mu zapoveduje uživanje drog, objekta želje. Družbeni zakon, pravo, pa to prepoveduje. Prisilno zdravljenje narkomanov je zato paradokсна situacija. Terapevt se spopada z dvema zakonom — z zakonom, ki zavezuje subjekt in zahteva toksičen objekt, in sodnikom, za katerega je ta subjektova zahteva v nasprotju z družbenimi normami. Sodnik zahteva od terapevta, da subjektov zakon podredi redu družbenih norm. cf. Smail Hadjadj: La place du sujet dans l'injonction thérapeutique ou la toxicomane, le juge et le thérapeute.

Odgovor lacanovske psihoanalize pa je radikalno drugačen: »Za psihoanalizo moralni red ni vzpostavljen zaradi pokorščine nekemu razumskemu ali sočutnemu ukazu, da naše ugodje žrtvujemo državi, ampak zato, ker smo zgroženi pred nasiljem in obscenostjo nadjazovega spodbujanja k brezmejnemu in agresivnemu uživanju.«¹⁷ Utilitarizem ne vidi razsežnosti nadjaza, ne vidi, da subjekt ne deluje v skladu s svojim lastnim interesom in da so njegova dejanja v nasprotju z lastnim Dobrim. »Moralna prepoved temelji na nekem nemožnem objektu, (ne gre, tako kot v utilitarizmu, za nek dejanski objekt, ki bi ga sicer lahko posedovali), materi, ki je nemožna zato, ker je vedno že nedosegljiva. Ker je dobri objekt vselej že izgubljen, želja pa je vselej že zatrta, zakon prepoveduje dostop do njega. To pomeni, da je zatrta želja vzrok in ne posledica moralnega zakona.«¹⁸

Tako kot očetovski zakon je tudi pravo sistem subjektivacije. **Ko očetovska beseda neha delovati, prične delovati pravni zakon kot točka, meja, na katero se orientira subjekt.** Za subjekt pravo prevzame vlogo mrtvega očeta, ki zavezuje k zakonu. Bistveno je, da pravo deluje proti subjektovemu nadjazom: njegova vloga je namreč v tem, da subjektu omeji neznosni užitek, in ne, kot menijo utilitaristi, da mu ga omogoči.

Pojem krivde predstavlja most med družbenim redom normativnosti in normativnim redom subjekta. Subjekt je namreč kriv pred dvema »sodnikoma«: pred družbo in instanco v njem samem — nadjazom.

»Vlogo očeta v nadaljnjem razvoju otroka so prevzeli učitelji in avtoritete; njihove zapovedi in prepovedi so obdržale svojo moč v Idealu jaza in sedaj kot zavest izvajajo moralno cenzuro. Napetost med zahtevami zavesti in tem, kar uspeva jaz narediti, se doživlja kot občutek krivde.«¹⁹ Prav ta napetost med jazom in nadjazom, ki proizvaja občutek krivde, je bistvena za posameznikovo funkcioniranje v družbi. Kot ugotavlja Freud, je premočan, nezaveden občutek krivde mnogokrat vzrok, da človek postane zločinec. Pri ljudeh, ki trpijo za neznosnim občutkom krivde, ki mu ni videti izvora, ta pritisk popusti, ko storijo resnični zločin. S tem dejanjem namreč postane občutek krivde vezan na nekaj — krivi postanejo za zločin, ki so ga res storili.

¹⁷ Joan Copject: The Sartorial Super Ego, s. 78.

¹⁸ Ibid. s. 79.

¹⁹ Sigmund Freud: Budućnost jedne iluzije, s. 291.

»Ta neznani občutek krivde izhaja iz Ojdipovega kompleksa in je reakcija na dve veliki zločinski nameri — ubiti očeta in imeti spolne odnose z materjo. V primerjavi s tema dvema zločinoma predstavlja zločin, ki je storjen zato, da bi na nekaj vezal občutek krivde, olajšanje za trpečega.«²⁰

Kako je občutek krivde vezan na prvotni zločin — umor očeta, je Freud pokazal ob primeru Dostojevskega. Pisatelj je od rane mladosti trpel za epileptičnimi napadi, ki so spominjali na smrt, tako da je bil videti v času napadov kot truplo, brez znakov življenja. Po Freudu takšni napadi, ki so podobni smrti, kažejo na identifikacijo z nekom, ki je res mrtev, ali pa z nekom, ki je še vedno živ, a mu subjekt želi smrt. Ti primeri imajo vrednost kaznovanja: nekdo želi smrt drugi osebi, pa je zato sam mrtev. Oseba, ki ji želi smrt, je običajno oče; zato je epileptični napad samokaznovanje za željo po smrti osovraženega očeta. Gre za jazovo identifikacijo z očetom, kar nadjaz dopušča kot samokaznovanje. »Želiš ubiti svojega očeta, da bi sam postal svoj oče. Sedaj si svoj oče, toda mrtev oče... Sedaj tvoj oče ubije tebe.« Za jaz je simptom smrti fantazmatska zadovoljitev moške želje in istočasno mazohistična zadovoljitev; za nadjaz pa je kaznovalna zadovoljitev — to je sadistična zadovoljitev. Oba, jaz in nadjaz, igrata vlogo očeta.«²¹

In za to je šlo pri Dostojevskem: njegovi epileptični napadi so bili vezani na občutek krivde zaradi želje po umoru očeta. Potem ko je njegov oče dejansko umrl nasilne smrti in je njegova »fantazma postala realnost«, se mu je bolezen še poslabšala: identifikacija z očetom kot kaznovalno instanco je povzročila grozljive napade, podobne očetovi strašni smrti.

Presenetljivo pa Dostojevski ni imel epileptičnih napadov, ko je bil kazensko pregan v Sibirijo — kot da ni potreboval samokaznovanja takrat, ko je bil dejansko kaznovan. Čeprav je bil po nedolžnem obsojen, je kazen sprejel kot nadomestek za kaznovanje, ki ga je zaslužil za greh proti svojemu realnemu očetu. Namesto da bi se sam kaznoval, so ga kaznovalni očetovi delegati.²²

²⁰ Sigmund Freud: Some character-types met with in psychoanalytic work, s. 318.

²¹ Sigmund Freud: Dostoevsky and parricide, s. 450, 451.

²² Ibid. s. 452.

Preko občutka krivde subjekt od Drugega zahteva, da odgovori: da ukrepa in ga kaznuje.²³ Ta odgovor Drugega je lahko dejanska kazen, ki deluje kot zadovoljitev, ker nadomesti samokaznovanje, lahko pa subjekt sam prevzame odgovor Drugega, tako da Drugega zvede na Ideal jaza, s tem pa se depresija še poveča.

Silvestrova teza je, da poizkuša občutek krivde Drugega zavesti. Subjekt, ki je storil neko dejanje in se zato čuti krivega, je dejansko izpeljal zvijačo, da bi prikriil svojo pravo izvirno krivdo, ki se veže na prvotni zločin — uboj očeta. Občutek krivde je tako dejansko zvijača, preko katere Drugi »s tem, ko sankcionira napako, ki mu jo je subjekt predlagal, ne reče nič o njegovi pravi krivdi... Subjekt Drugemu predlaga napako, za katero mu ni treba biti kriv, da lahko sam nadaljuje z nepriznavanjem resnice svoje krivde.«²⁴

Toda če sprejmemo Lacanovo tezo, da je oče vselej že mrtev in da prvobitnega očeta nikoli ni bilo, ker je nevrotikov simptom, se v drugi luči pokaže tudi problem krivde. Izvirna krivda bi bila potemtakem le poizkus prikriti dejstvo, da je oče »že bil mrtev« (v pomenu, da je brez moči, avtoritete) ne pa, da ga je sin ubil. Sin prevzame krivdo zato, da bi preprečil očetu spoznanje grozljive resnice, da je nemočen, impotenten. S prevzemom krivde nase skuša ohraniti podobo očeta kot predstavnika zakona. Lahko celo rečemo, da je že sama želja ubiti očeta zvijača, katere namen je prikriti očetovo impotentnost.

Subjekt vzame krivdo nase, da bi Drugemu prihranil vednost o njegovi nekonsistentnosti, nemoči. Krivda prikrije dejstvo, da veliki Drugi ne obstaja, da je le subjektova predpostavka nekega idealnega reda, mesta, ki zagotavlja pomen in konsistenco subjektovega delovanja.

Enako je pri prevzemu krivde pred pravom. Priznanje krivde potrdi, da je pravo koherentno, celo, in ne le skupek predpisov, ki se nenehno spreminjajo in katerih razlaga je vselej dru-

²³ Da je kazni olajšanje za neznočni občutek krivde, ve tudi Guy v romanu *Tujca na vlaku*: »Tesnoba je bila vselej v njem, njegov boj proti samemu sebi, takšno mučenje, da bi nemara raje sprejel intervencijo zakona. Družbeni zakon je bil ohlapen v primerjavi z zakonom zavesti. Nemara bo šel k pravu in priznal, toda priznanje je izgledalo postranska stvar, zgolj gesta, celo nek lažji izhod, izognitev resnici. Če ga bo zakon kaznoval, bo to zgolj gesta.« Patricia Highsmith: *Strangers on a Train*. London, Penguin Books, 1974, s. 161.

²⁴ Silvestre, Ibid. s. 264.

gačna. S tem, da priznamo krivdo, predpostavimo vsemoč prava, njegovo celost; pravo postavimo kot instanco, ki daje našemu dejanju pomen. S tem smo seveda ujeli v krog: s prevzemom krivde priznamo pravo kot instanco, ki nas že vnaprej prizna kot zmožne prevzeti krivdo — torej kot subjekte. Lahko rečemo, da nas pravo postavlja kot subjekte, da ga lahko nato sami prepoznamo kot zakon in mu s tem damo legitimnost.

Če se vrnemo k množičnim in serijskim morilecem, vidimo, da je v ta krog vključen le množični morilec — on rabi pravo, zato se pravu običajno tudi sam »nastavi«, da ga kaznuje. Kot smo pokazali, je njegovo dejanje spektakel — psihotična zahteva po zakonu. Serijski morilec pa je »onstran« prava, zunanjega zakona ne vidi

— kot perverznejš je neprizadet do tega, kako se bo pravo nanj odzvalo.

Precej resnice je v Eggerjevi tezi, da medije (vsaj v ZDA) umor zanima predvsem zaradi tega, ker obstaja serijski umor: posamezni nerazrešeni umori namreč vselej lahko pomenijo možnega serijskega morilca.²⁵ Odkrivanje verige umorov je namreč tisto, kar še posebej privlači interes medijev. Ta interes pa lahko povežemo prav s perverzijo morilca: medije privlači dejstvo, da je morilec brezbrizen do prava in krivde. Serijski morilec ruši opisano razmerje med »notranjim« in »zunanjim« zakonom — predmet naše fascinacije natanko to, da negira samo logiko delovanja prava.

²⁵ Egger, Ibid.

LITERATURA:

- Abrahamsen, D.: **The Murdering Mind**, New York, Harper & Row, 1973, 416 s.
- Benvenuto, B., Kennedy, R.: **The Works of Jacques Lacan — an Introduction**, London, Free Association Books, 1986, 256 s.
- Cahill, T.: **Buried Dreams: Inside the Mind of a Serial Killer**, New York, Bantam, 278 s.
- Copject, J.: The Sartorial Super Ego, v **October** 50, New York, 1989, s. 58—72.
- Introduction, v **The Woman in Question** ur. P. Adams, E. Cowie, London, Verso, 1990, s. 3—21.
- Dolar, M.: Kant in konec razsvetljenstva, v **Vestnik IMS**, Ljubljana 1 (1987), s. 67—81.
- Egger, S. A.: A Working Definition of Serial Murder and the Reduction of Linkage Blindness. **Journal of Police Science and Administration**, Gaithersburg 1 (1984) 3, s. 348—357.
- Foucault, M., ur.: **I Pierre Riviere, having slaughtered my mother, my sister, and my brother...** (a case of parricide in 19th century), London, Bison books, 1982, 289 s.
- Freud, S.: **Budučnost jedne iluzije**, Zagreb, Naprijed, 1986, 398 s.
- Some character-types met with in psychoanalytic work, v **The Pelican Freud Library** Vol. 14, London, Penguin Books, 1988, 545 s.
- Dostoevsky and parricide, v **The Pelican Freud Library** Vol. 14, London, Penguin Books, 1988, 567 s.
- Hadjadj, S.: La place du sujet dans l'injection thérapeutique ou la toxicomane, le juge et le thérapeute, v **La sujet et la loi — le petit délinquant**, Editions Érès, Toulouse, 1988, 167 s.
- Jenkins, P.: **Myth and Murder: The Serial Killer panic of 1983—5**, v **Criminal Justice Research Bulletin**, Huntessville 3 (1988) 11.
- Lacan, J.: **Etika psihoanalize**, Ljubljana, Analecta, 1988 — **Ecrits**, Paris, Seuil, 1966, 675 s.
- Legendre, P.: **Le crime du corporel Lortie**, Paris, Fayard, 1989, 231 s.
- Lunde, D. T.: **Murder and madness**, San Francisco, S. F. Book Co., 1976, 324 s.
- Nettler, G.: **Killing one another**, Cincinnati, Anderson, 198, 245 s.
- Maeder, T.: **Crime and madness**, New York, Harper & Row, 1985, 201 s.
- Mai, G.: Le droits des pères et la culpabilité des fils, v **La sujet et la loi — le petit délinquant**, Editions Érès Toulouse, 1988, 167 s.
- Silvestre, M.: **Demain la psychanalyse**, Paris, Navarin, 1987, s. 93.
- Wilson, J. Q., Herrnstein, E.: **Crime and Human Nature** New York, Simon and Schuster, 1985, 298 s.

UDC 159.964.2+343.913

Mass and Serial Murderers in the Light of Psychoanalysis

Renata Salecl, M. A., Research Assistant, Institute of Criminology, Ljubljana, Yugoslavia

The paper deals with the problem of mass and serial murder, which it analyses by support of Lacanian psychoanalysis. In mass murderers we have to do with psychotics in whom the instance of the Name of the Father, which submits a subject to law, is absent. The case of a murderer whose killing of innocent victims had the meaning of parricide, namely the a murder of a Freudian primordial father, is presented. The act committed by a mass murderer is a call upon law. With his act a perpetrator demands from law that it reacts, punishes him and recognizes him as a subject.

A serial murderer is a sadist, a pervert with an unresolved Oedipus complex and maternal superego. For him a murder is an attempt or rescue from

threatening female enjoyment and has the symbolic meaning of matricide, which can also explain the fact that serial murderers are exclusively men. A serial murderer is indifferent to law, his act has not the character of a spectacle as is the case with a mass murderer.

In conclusion the author deals with the relationship between guilt and law. In psychoanalytical theory, a subject is as distinct from Foucault's theory, submitted to two laws: to the instance of a law which dominates a subject from inside and to an external law — the justice. When the act of murder is a consequence of too great feelings of guilt, then punishment acts upon a subject as a relief.